

PSIHOANALITIČKI OSVRT NA PITANJA KOMPENZACIJE PRISILNO MOBILISANIH IZBEGLICA

Vladimir Jović

SAŽETAK

U radu je prikazan kratak izvod s javnog skupa posvećenog pitanjima prisilne mobilizacije i ponuđena je psihološka analiza tog događaja u psihoanalitičkim okvirima. Prikazani materijal predstavlja jedan isečak psihološke realnosti posttraumatskih zajednica na prostoru bivše Jugoslavije. Nedostatak empatije i hostilnost prema ideji nadoknade za žrtve prisilne mobilizacije pokazatelj je psihološke konfuzije nastale nakon ratova, u kojoj se kao odbrambene reakcije koriste poništenje traumatske stvarnosti i eksternalizacija kompleksnih osećanja u jednu izolovanu grupu. U radu je stavljen naglasak na jedno specifično osećanje – osećanje krivice, koje mi se čini determinišućim za održavanje kompleksnih interakcija između dve naizgled potpuno odvojene grupe – „učesnika“ i „posmatrača“. Ovaj materijal istovremeno ukazuje na zaustavljen proces socijalnog preispitivanja koji je praćen, u političkom smislu, zastojem u razvoju demokratskih institucija a u međunacionalnom kontekstu izostankom stvarnog procesa pomirenja među narodima. U psihološkom prostoru on ukazuje na nemogućnost normalnog procesa tugovanja, koji jeste individualan proces, ali je zarobljen u socijalnom polju usled nedostatka socijalnih institucija (ili institucionalnog okvira) koji bi mogao da obezbedi adekvatno žaljenje, integraciju izgubljenog i nastavak normalnog razvoja ličnosti i zajednice.

UVOD

Deset godina pre sastavljanja ove publikacije, tačnije od juna do septembra 1995, policijske patrole krstarile su Srbijom, presretale muškarce i hapsile one tek izbegle iz Hrvatske nakon „Bljeska“ i „Oluje“ (vojnih akcija kojima je Hrvatska vojska preuzela kontrolu nad celokupnim područjem), ili one koji su u dokumentima imali oznake koje su ih povezivale s područjem ratnih dejstava¹. Spiskovi izbeglih sastavljeni od strane Crvenog krsta Srbije i Komeserijata za izbeglice služili su za identifikaciju i pronalaženje. Ti ljudi su hapšeni pred porodicama, pred decom, bez mogućnosti da se jave svojim ili ponesu neke stvari sa sobom. Prevoženi su do mesta za sakupljanje, najčešće policijskih stanica ili vatrogasnih domova, zatim – ponovo organizovano i pod oružanom pratnjom – do kampova „za obuku“, gde su suočavani s raznim oblicima maltretiranja, ponižavanja i mučenja, ili direktno prebacivani na neke od frontova u istočnoj Hrvatskoj ili Bosni. U kampovima, gde je ponižavanje i mučenje bilo ciljano i organizovano, i kojima su upravljale paravojne formacije, mnogi od njih su prebijani ili sistematski ponižavani („Gospodin Disciplina“ i vezivanje za pseću kućicu samo su dva od mnogih bizarnih detalja koji se često pominju u pričama iz Erduta). Prisilno mobilisani muškarci nazivani su izdajicama, kukavicama, dezerterima. To se dešavalo i ljudima koji su sve do „Oluje“ (dakle, najmanje četiri godine) proveli na liniji fronta, a zatim, sklanjajući porodice od pogroma koji je hrvatska vojska sprovodila nad civilima, potražili utočište u „matici“, obećanoj zemlji Srbiji. Neki od njih su naknadno stradali na ratištima u Bosni.

U Centar za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) IAN su, najpre sporadično, a zatim sve češće, po pomoć dolazili ljudi koji su prošli kroz takvo iskustvo. Od avgusta 2004. godine u IAN-u je počeo da se sprovodi projekat „Akcija nadoknade štete“, posvećen isključivo prisilno mobilisanim izbeglicama. Pred nama se postepeno sklapala slika o jednoj koordinisanoj akciji, sistematskom hapšenju i naknadnom maltretiranju, maskirana pričom o patriotizmu a bogata samo besmisлом (kao i mnoge akcije u ovom ratu). Osnovna ideja projekta bila je, pre svega, da se pomogne tim ljudima, a zatim i da im se obezbedi moralna i materijalna nadoknada za mučenje i zlostavljanje. Međutim, i pored svega kroz šta su ti ljudi prošli, vrlo često smo se susretali s potpunim nedostatkom empatije prema njima i njihovim iskustvima. Taj nedostatak razumevanja, ili ponekad hostilnost prema ideji nadoknade, kao i obezvređivanje ili umanjivanje pitanja psiholoških posledica koje žrtve rata mogu da imaju (a s kojima smo se sretali

¹ Nesumnjiva je činjenica da su policijske patrole imale nalog da privode osobe sa oznakom „T“ u ličnoj karti. Međutim, prema svojim saznanjima ne možemo pouzdano odrediti kakva je to bila vrsta oznake („tranzit“ ili sl.). Sigurno je samo to da su osobe koje su u ličnoj karti imale oznaku „T“ istovremeno imale i nekakvu vezu s Hrvatskom ili BiH.

prethodnih godina) govore, po mom mišljenju o nesposobnosti zajednice da se suoči s posledicama rata u posttraumatskom periodu.

U ovom radu daćemo prikaz diskusije s jednog javnog skupa posvećenog prisilno mobilisanim izbeglicama na kome je projekat prezentovan, i pokušati da pokažemo kako dati materijal ukazuje na određeni obrazac predstava o ovoj grupi i kontekstu u kojem njeni pripadnici žive, a posebno o ratu koji se desio devedesetih. Zati ću pokušati da postavim takve predstave u jednu teorijsku perspektivu.

PRAVO ILI PRAVDA?

Materijal koji smo uzeli za analizu sadržao je neke od iskaza na okruglom stolu pod naslovom „*Prinudna mobilizacija izbeglica u Srbiji – pravne i psihološke posledice*“, koji je, kao prvi u nizu od šest, održan u Beogradu 4. aprila 2005. godine. Na tom skupu je, uz učešće predstavnika vladinih i nevladinih institucija (ukupno trideset četvoro stručnjaka iz različitih oblasti), u otvorenoj i konfrontativnoj atmosferi, izneseno mnogo raznovrsnih gledišta, i mi se i ovom prilikom zahvaljujemo učesnicima. Upravo priroda diskusije dala je dobar povod da taj materijal bude predmet analize nekih čestih stavova prema žrtvama. Dakle, šta je tamo rečeno?

Mnogo pažnje u diskusiji privukla je tema *realnosti* traumatskog događaja ili njegovih posledica, koje se umanjuju, čiji se značaj obezvređuje, ili koje se upoređuju i mere sa drugima. Sudijama koje su imale iskustvo u parnicama za nadoknadu štete, psihijatrijski nalazi klijenata su se činili lažnim, „svi su nekako čudno isti, kao iskopirani“. Takva ocena praćena je izvesnom sumnjom u vrednost posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kao dijagnoze – „ako njih toliko ima PTSP, onda ispada da ga svi imaju“. Pitanje je bilo i da li su „ta tri ili četiri dana u Erdutu“ mogla da izazovu takve posledice. Ako tako „sitan“ događaj (nekoliko dana u kampu za „obuku“) može da izazove PTSP, onda je moguće relativizovati traumatska iskustva uopšte. Jedna od učesnica je rekla kako bi onda i ona mogla da „tuži državu, ali za estetsko naruženje, za sve ove godine stresa“. Postavljeno je i pitanje „kako se mogu porediti oni koji su proveli samo dan ili nekoliko dana u Erdutu sa onima koji su mesecima bili u kampu“ i da tih «par dana» sigurno nije moglo biti toliko strašno kao onima koji su mesecima bili na ratištu. Diskusija je dovela do izvesnog predloga/zaključka o tome kako bi se „jačina prekršenih prava mogla kvantitativno izmeriti brojem provedenih dana ili sati na određenom mestu“. Posebno je bilo pitanje kako i zašto se tužbe podnose „baš sada“, deset godina nakon prisilne mobilizacije, i zašto naši klijenti nisu podnosile tužbe ranije. Naše objašnjenje da je većina klijenata govorila o strahu koji ih je sprečio da traže pomoć u prethodnom periodu, i da su bili ohrabreni tek činjenicom da je broj onih koji traže kompenzaciju sada već značajan, nije naišlo na razumevanje. Negirana je i činjenica da su mnogi prisilno mobilisani bili ljudi s niskim nivoom obrazovanja, neupućeni u svoja prava i bez mogućnosti da se o njima informišu (živeli su po

kolektivnim centrima, prilično izolovani od ostatka populacije) – i izrečena je tvrdnja da su „mogli da se informišu da su hteli i da to nije nikakvo opravdanje za njihovu neažurnost“.

Rasprava je postala posebno žučna kada smo došli do teme o novcu koji se zahteva za odštetu. Jedna od učesnica je uporedila vrednost odštete koju traže prisilno mobilisane izbeglice s vrednošću koju je dobila majka koja je ostala bez sina u ratu (s jasnim zaključkom da prisilno mobilisani traže previše). Sa ovim se diskusija brzo prevela na licitiranje adekvatnih vrednosti za kompenzaciju i na odmeravanje i upoređivanje težine događaja. Rečeno je i da „sud u Hagu ne plaća baš preveliku odštetu“ – navodno je jedan optuženik pušten zbog greške u hapšenju, a nadoknada je iznosila oko 3000 eura². Sada već prilično uzbuđeni, učesnici su zauzeli potpuno oprečne stavove. Sve je rezultiralo zaključkom da „možemo da pokušavamo da pomognemo, ali da ne tražimo pomoć od sudova“. Ili, kako je rekla jedna od sudija, „na sudu ne možete dobiti pravdu, na sudu možete dobiti samo pravo“ (toj rečenici, potpuno tačnoj kad se posmatra van konteksta, vrat ćemo se kasnije).

Ako bismo pokušali da opišemo sećanja s tog okruglog stola jezikom grupne dinamike, sve je izgledalo prilično eksplozivno: grupa se vrlo brzo podelila na dve strane – one koji zagovaraju nadoknadu i one koji su protiv. Žestina diskusije, međutim, nikako nije odgovarala samom povodu, koji je bio relativno jednostavan (upoznavanje sa inicijativom podnetom Vrhovnom sudu – o čemu se govori u drugom delu ove publikacije). Moje lično osećanje na početku se značajno razlikovalo od onog s kojim sam ostao na kraju: početni entuzijazam što se za istim stolom nalaze sudije, pravници koji zastupaju klijente, predstavnici vladinog sektora i velikih srpskih nevladinih organizacija, svi okupljeni oko jednog problema – ta slika se pre samo nekoliko godina činila neverovatnom; po završetku smo ipak pili kafu u dve odvojene grupe, ponovo s gorkim osećanjem da postoje „mi“ i „oni“, i da je taj rascep mnogo veći, dublji i besmisleniji nego što smo mislili. Činilo se da i na tom mestu možemo da vidimo koliko je u ovoj zemlji još uvek nemoguće da se misli o proteklom ratu: jednostavne crno-bele slike, pojednostavljeno (recimo: pocepano) shvatanje pravde i nadoknade, sumnjičavost, doživljaj napada i potreba da se brane lični stavovi, povremena preplavljenost slikama iz rata (koje su isplivavale u opisima drugih žrtava), sve je to moglo da govori kako je rat još uvek veoma živ u našim mislima, i da nije bilo moguće integrisati traumatske događaje koje smo svi imali.

INDIVIDUA I GRUPA: METODOLOŠKE PRETPOSTAVKE

Pokušaj da razumemo zašto se ljudima koji su prošli mučenja od strane pripadnika vlastite nacije negira mogućnost reparacije za to što su doživeli treba da

² Ovaj podatak je izrečen, ali nije proveren.

se posmatra u praktičnom kontekstu. Potencijalna objašnjenja stavova služe kako bismo bolje razumeli interakciju između žrtava i posmatrača, ali i psihosocijalni kontekst u kome naši klijenti žive. Ovako postavljenom cilju odgovarala bi mnogo ozbiljnija studija, koja bi prema zahtevima i obimu višestruko prevazilazila ponuđeni tekst. Za sada ostajem uskraćen u želji da stavove elaboriram šire i metodološki preciznije, i ono što preostaje više će ličiti na brzi pregled referentnih stavova. Opravdanje za ovakav postupak nalazim u aktuelnosti trenutka: ovaj tekst ima jednu svrhu koja je iznad teorijske – a to je podrška naporima da se zaštite ljudi koji su pretrpeli štetu i da se pokrenu konkretne akcije koje će voditi ka tome. Prateće objašnjenje neće biti moguće bez istorijskih i političkih referenci, i zato mi je potrebna kratka digresija radi pojašnjenja određenih metodoloških poteškoća.

U psihoanalizi je učinjeno mnogo pokušaja da se politički sukobi, ratovi ili priroda totalitarnih režima razumeju s dinamskog aspekta, odnosno analizom nesvesnih motiva, odbrana i konflikata. Ipak, usuđujem se da kažem da je meni lično veoma teško prihvatljivo prevođenje termina individualne psihopatologije na „psihopatologiju“ mase ili „velikih grupa“, pre svega zato što su to kompleksni fenomeni za koje nije dovoljno samo psihološko objašnjenje³, a zatim i zato što se izostavljanjem složenijeg socijalnog, ekonomskog i političkog konteksta skoro neizostavno stvara utisak o pojednostavljenom pravljenju paralele između razvoja oružanog konflikta i mentalne bolesti. To nekako po inerciji vodi ka razlikovanju „bolesnih“ i „zdravih“ naroda, što dalje vodi pojednostavljivanju koje nikad nije donelo ništa dobro. Paradigmatične su dve vrste psiholoških objašnjenja (koje se međusobno prepliću): objašnjenje preko regresije velike grupe i (nazovimo ga tako) „posttraumatsko objašnjenje“. Prvo objašnjenje u osnovi polazi od originalnog Freudovog objašnjenja psihologije mase (Freud, 1921), i u analizi konflikta u bivšoj Jugoslaviji ga je koristio i Volkan (Volkan, 1997; Volkan, 2002; Volkan, 1999). Ono sadrži nekoliko premisa koje zaslužuju kritičko razmatranje. Prva je ona o postojanju „identiteta velike grupe“, koji bi bio deo „sržnog“ („*core*“) identiteta, i imao svoje korene u ranom razvoju. Gradeći objašnjenje ovog identiteta na temelju Eriksonovih radova i rada sa graničnim strukturama ličnosti (Kernberg), Volkan stavlja nacionalni identitet u istu kategoriju, automatski mu dodajući i sržnu karakteristiku. Po njegovom mišljenju, velika grupa u situacijama krize prolazi kroz regresiju, koju mogu da stimulišu političari ili režimi, a njen rezultat je uvlačenje u nasilni konflikt pokrenut impulsom za održanje identiteta, jer je pretnja gubitkom identiteta jednaka pretnji smrću⁴. Druga vrsta objašnjenja, koja je ponovo zasnovana na patološkom obrascu, jeste „posttraumatsko objašnjenje“, poslednjih godina često prihvatano i u našoj profesionalnoj zajednici:

³ “Razumevanje pitanja još većih socijalnih grupa ne može se postići samim psihoanalitičkim razumevanjem, i nesumnjivo zahteva interdisciplinarnu priloge socijalnih psihologa, ekonomista, istoričara, itd.” (Blum, 1986).

⁴ “Gubitak ili pretnja gubitkom sržnog identiteta stvara ekstremnu anksioznost, čak i smrtni strah kod osobe” (Volkan, 2002).

naime, da je konflikt iz 1991. godine nekakav nastavak ili „ponovno odigravanje“ („reenactment“) konflikta iz 1941. godine, koji je, zbog represije komunističkog režima i praktično potpune zabrane slobodnog govora o interetničkim sukobima u toku Drugog svetskog rata izbio na tako nasilan način⁵. „Posttraumatsko objašnjenje“ bi podrazumevalo transgeneracijsko prenošenje trauma genocida iz Drugog svetskog rata u užem smislu, što bi značilo da druga (i treća) generacija žrtava preuzima na sebe dužnost osvete⁶.

Objašnjenje da je strah od gubitka (grupnog) identiteta organizujući faktor u konfliktnim situacijama je gruba analogija sa psihotičnim strahovima od gubitka identiteta i defragmentacije kod bolesnih osoba. Kada se govori o uzrocima rata u psihološkom smislu, pre će biti da organizujući faktor svih grupa nije strah od gubitka grupnog identiteta nego strah za život⁷. S druge strane, nacionalističke naracije, koje sadrže neminovno i istorijske reference (kada se izostavi analiza pojedinačnih sadržaja), svode se na retoriku „krvi i tla“, nacionalne osnivačke mitove, elaboraciju ekskluzivnosti ili superiornosti („nebeski narod“) i istovremeno egzistencijalne ugroženosti nacije, posebno elaboraciju pravednosti rata („srpska zemlja je tamo gde su srpski grobovi“), i dehumanizaciju protivnika, i ovakav sled može se naći u analizi čitavog niza ratova u istoriji. Moćna propagandna mašinerija je ovakve strahove i ponuđene odgovore počela da emituje krajem osamdesetih i to

⁵ Volkan delimično koristi i ovo objašnjenje u kontekstu „izabrane traume“ („chosen trauma“), tvrdeći da je Milošević reinkarnirao traumu poraza na Kosovu iz 1389. i tako pokrenuo borbu protiv muslimanskog stanovništva – Bošnjaka i Albanaca – u bivšoj Jugoslaviji. Ako bismo razmatrali uticaj kosovskog mita na modernu srpsku kulturu ili poimanje nacionalnog identiteta, to objašnjenje bi se zapravo približavalo konceptu „kulturalne traume“ u sociologiji, koji služi da naglasi kulturalno sećanje na traumu u imaginativnom neke grupe (npr. sećanje na ropstvo u kulturnim produktima Afro-Amerikanaca (Eyerman, 2001)). Kulturalna trauma ne uključuje neophodno direktno iskustvo članova koji sačinjavaju grupu, niti u bilo kom finalnom smislu korespondira sa aspiracijama ili uverenjima neke homogene grupe.

⁶ Glover u kratkom pasusu navodi činjenice: „Dečak od dvanaest godina je izmakao bliskoj smrti od ustaša. Eskadron smrti, koji je predvodio njegov blizak komšija, došao je da mu pobije porodicu. Izbegli su pokolj jer su bili van kuće. Sin tog dečaka, Milan Babić, predvodio je pobunu u Krajini protiv Tuđmanove vlade. General Adžić, šef generalštaba Jugoslovenske narodne armije, koji je planirao rat protiv Hrvatske, kao dečak se krio u drvetu dok su ustaše kasapile njegove roditelje. Oca generala Mladića ubile su ustaše. Milan Kovačević, koji je upravljao nizom koncentracionih logora oko Prijedora, sam je bio rođen u Jasenovcu, hrvatskom koncentracionom logoru“ (Glover, 2001). Ali, kako kaže Blum, kada govori o vezi individualnog ranog traumatskog iskustva s kasnijim ponašanjem počinioaca zločina: „opasnost takvog načina razmišljanja leži u simplicističkim objašnjenjima, u generalizaciji od individualnog do masovnog poremećaja, u genetskoj grešci koja može da ponudi iluzorni kontinuitet i sveobuhvatnost“ (Blum, 1986).

⁷ Kao što opisuje elegantna, jednostavna i, prema mom ličnom sentimentu, tačna psihološka metafora J. Glover (Glover, 2001) o „Zamci hobsijanskog straha“ („The trap of Hobbesian Fear“), koju opisuje Tukididovom rečenicom o uzroku Peloponeskog rata: „Ono što je rat učinilo neizbežnim jeste rast atinjanske moći i strah koji je on izazvao u Sparti“. Ono što je Milošević započeo krajem osamdesetih u Srbiji, pa nastavio s prenošenjem apsolutističke vlasti na Vojvodinu, Kosovo i Crnu Goru, moralo je probuditi i strahove i nacionalističke besove drugih naroda.

je postepeno postajala i zvanična istorija i zvanična politika. Pitanje je kako i šta mi zaključujemo na osnovu individualnih naracija: da li možemo na osnovu njih zaključivati o identitetu velike grupe koji (bi trebalo da) je determinisan u ranom razvoju ili o osobi koja je tu priču govorila?⁸ Kako govoriti o „sržnom“ nacionalnom identitetu celih naroda zaboravljajući heterogenost i kompleksnost tako velikih grupa?⁹

Ono na čemu ću ovde pokušati da se zadržim jeste analiza materijala, osećanja i stavova *individua*; analiziraću individualne predstave o jednoj specifičnoj grupi ljudi, i pokušati da pokažem kako su te predstave iskrivljene nesvesnim stavovima. Bez obzira na to o kojoj grupi se radi, stavovi o toj grupi izražavaće nesvesne procese (konflikte, mehanizme odbrane ili kapacitete za mišljenje) osoba koje ih zagovaraju. To će biti analiza individualne obrade spoljašnjih (društvenih i političkih) okolnosti, nastala iz ljudske potrebe da se nađe epistemološki okvir za nepodnošljivo iskustvo. Nažalost, uvek je lakše posuditi taj okvir iz ponuđenog rezervoara jednostavnih objašnjenja – kao što možemo reći da je ekonomski isplativije cepanje („*splitting*“) od sofisticiranijih odbrana, tako možemo očekivati da će i osobe češće preuzimati objašnjenja koja obiluju jednostavnim slikama o sebi i drugima. Popularnost ili prihvatljivost jedne varijante doživljaja neke grupe zavisice od psihološkog benefita koji ona donosi pojedincu. Ali ono zbog čega su nam ti pokazatelji važni jeste njihova potencijalna destruktivna vrednost po ljude s kojima radimo i čije interese branimo – čak i kada su oni sami prihvatili takve pojednostavljene obrasce.

Cilj ovog rada je da pokažemo da su poteškoće u razumevanju potreba ovih ljudi, i posebno nedostatak empatije prema njihovoj potrebi da im se nadoknadi ono što su propatili, posledica jednog kompleksnog, i velikim delom nesvesnog mehanizma. Objašnjenje se može razložiti na nekoliko iskaza: 1) u

⁸ O stereotipnim predstavama različitih nacionalnih grupa u predratnoj Jugoslaviji pisao je A. Vučo (Vučo, 2002), koji ih je sistematizovao na oralnom, analnom i genitalnom nivou (predrasude o navikama u ishrani, higijeni i seksualnom ponašanju drugih grupa), ali je naglasio i njihov univerzalni karakter, koji im onemogućuje da imaju determinišući uticaj na razvoj sukoba. Senzibilniji odnos između individualnog i grupnog opisao je Traub-Werner (Traub-Werner, 1984): “Proces nastajanja predrasude sastoji se od pogrešnog ili zaustavljenog razvoja koji vodi ka formiranju patoloških odbrambenih struktura. Defanzivne strukture mogu poprimiti oblik predrasude samo unutar istorijskog okvira i na osnovu kulturološke pozadine koja će obezbediti ideacioni sadržaj procesu formiranja predrasude. Ovaj sadržaj je kulturološki zavisian i određivaće “koga ja mrzim”, dok će defanzivna struktura procesa dati odgovor na pitanje “zašto ja mrzim”. Na poslednjem mestu, iako ne najmanja po značaju, jeste interakcija između individualne psihopatologije i grupne psihologije, koja će determinisati oblik tog procesa, tj. “kako ja mrzim”.

⁹ U još neobjavljenom istraživanju koje smo sprovedi nad osobama koje su bile izložene ratnim sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pokazalo se da premorbidne karakteristike ličnosti (uključujući indikatore prokriminalnog ponašanja, odnose u porodici i prema roditeljima, uspeh u školi, ponašanje među vršnjacima, probleme u ranom razvoju, itd.), učestvuju ne samo u predikciji za razvoj PTSP-a, nego i u predikciji doživljenih iskustava povezanih s ratom, tj. predikciji mesta i uloge u kojoj se osoba našla u ratu (Jović, 2005).

osnovi nedostatka empatije prema ovoj grupi je poricanje („*denial*“) kompleksnih osećanja vezanih za traumu rata kroz izolaciju ili negiranje traumatske stvarnosti i projekciju tih osećanja u ljude koji su učestvovali u ratu, čime se stvara naizgled nepremostiva barijera između „učesnika“ i „posmatrača“; 2) ovaj mehanizam nije jednostran, a ono što ga omogućava jeste nesvesno prihvatanje projektovane uloge od strane grupe; 3) razlog cepanja i poricanja je persekutorna krivica vezana za traumu, bilo krivica zbog učinjenog (ili želje da se učini), ili krivica zbog preživljavanja; 4) socijalni mehanizmi poricanja persekutorne krivice uključuju i mehanizme kontrole koji se posebno očituju u odnosu prema bolesnim veteranima; i 5) postavljanje pitanja kompenzacije žrtvama pokreće i razbuktava te procese zato što u osnovi sadrži pitanje krivice, tj. „*Ko je kriv?*“, na koje ne žele da odgovore ni pojedinci ni institucije. Odbijanje da se suočimo s tim pitanjem deluje tako što zaustavlja socijalni proces preispitivanja učinjenog, i razvoj mehanizama i institucija koji mogu da obezbede pojedincu da ožali svoje gubitke, a društvu da se delotvorno zaštiti od ponavljanja istog u nekom sledećem vremenu. No počnimo od prve pretpostavke: kakva su to osećanja sadržana u predstavama o ovoj grupi ljudi, kada oni bude tako jake emotivne reakcije?

OPASNI POJEDINCI

Nekoliko karakteristika odvađa grupu prisilno mobilisanih izbeglica od drugih žrtava ratova u bivšoj Jugoslaviji i pretvara ih u sadržatelj („*container*“) pogodan za deponovanje različitih osećanja. Kao prvo, to su muškarci, srpske nacionalnosti, koji bi prema uobičajenim tradicionalnim predstavama i *trebalo* da se mobilišu da brane narod. Pitanje *kako* su mobilisani je, izgleda, manje bitno. Drugo, oni su mučeni i ponižavani od strane pripadnika vlastite nacije, što „kvvari“ stereotipe o dobroj i lošoj strani, pogotovo zato što otvara mučnu priču o ulozi paramilitarnih jedinica u ratu. Treće, to što oni traže novčanu odštetu kao da ih stavlja s druge strane empatijskog razumevanja. Četvrto, oni se pojavljuju zajedno s psihološkim i psihijatrijskim procenama koje govore da veliki broj tih ljudi pati od poremećaja vezanih za stres, i izgleda da tako preuzimaju na sebe deo stigme koja prati mentalno obolele. Peto, ceo kontekst u kome su hapšeni i maltretirani upućuje na organizovano i direktno mešanje srpske policije u ratna dešavanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini¹⁰. I šesto, oni su deo poražene vojske, i simbol

¹⁰ Pitanje „zašto baš sada“, tj. zašto je tek sad podnesena tužba za nadoknadu štete prisilno mobilisanim izbeglicama je, izgleda, posebno važno jer je ono otvorilo Pandorinu kutiju političkih značenja. Prošlo je deset godina od prisilne mobilizacije; pet godina je rok zastarevanja za podnošenje tužbi za naknadu štete, a rok za zastarevanje krivičnog dela „protivzakonitog lišavanja slobode“ je deset godina. Naša inicijativa Vrhovnom sudu Srbije imala je za cilj da produži rok za podnošenje tužbi, vezivanjem roka zastarelosti za krivično delo protivpravnog lišavanja slobode. Treba imati u vidu da, ukoliko bi prisilna mobilizacija izbeglica bila tretirana kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva (protivzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protivzakonita odvođenja –

poražene nacionalne politike. Naravno, ne treba zaboraviti kumulativni efekat svih ovih činilaca.

Godinama, još od početka ratova u bivšoj Jugoslaviji, za osobe koje pate od psiholoških posledica rata moglo se čuti u medijima gotovo isključivo povodom nekih nasilnih događaja, ubistava ili samoubistava, koje su počinile osobe „koje su došle sa ratišta“, i za koje se odmah pretpostavljalo da boluju od „Vijetnamskog sindroma“¹¹. Mediji su još uvek voljni da na sličan način senzacionalistički javljaju o tim nesretnim događajima, ili o slučajevima u kojima mentalno obolele osobe na neki način učestvuju u nasilnim događajima. Takva dalja stigmatizacija u medijima pogodovala je formiranju slike opasnog, mentalno poremećenog ratnika, koga treba lečiti, kontrolisati, ili na bilo koji drugi način čuvati društvo od njega. Istovremeno, vrlo malo pažnje je posvećivano problemima izbeglica i ratnika, njihovom prilagođavanju, sistematskoj pomoći – i daleko od toga da je ovakav stav u medijima uvek bio instrumentalizovan, ovo pitanje je prosto prestalo da bude vest – i pre nego što je to postalo – u zemlji u kojoj se svakodnevno „dešavala istorija“. Tako je jedna velika grupa ljudi „nestala“ iz javnosti, ili se o njoj govorilo izuzetno i s negativnim konotacijama. Pokušaćemo to malo da razumemo.

M. Foucault je govorio kako smo iz srednjeg veka nasledili dva obrasca po kojima se društvo ophodi prema „opasnim pojedincima“ – putem isključivanja, kao u slučaju gubavaca, ili uključivanja (kontrolisanja i nadgledanja, kao u karantinima) zaraženih kugom (Foucault, 2002). Mentalno oboleli su vekovima doživljavani kao opasni, što je vodilo „velikom zatvaranju“, tj. osnivanju azila u kojima su stotine hiljada ljudi bivali trajno isključeni iz društva. Grinberg govori o „mentalnim bolesnicima kao depozitorijumu persekutorne krivice porodice i društva“ (Grinberg, 1992). Lévy-Strauss je opisao različite kategorije društava – *antropofagnu*, koja proždire ljude „pretvarajući [ih u osobe] bez prepoznatljive egzistencije“, i *antropoemičku*, koja ih povraća (prema: (Grinberg, 1992)). Koristeći ovaj opis kao metaforu, mogli bismo reći da je pobunjeni srpski korpus u otepljenoj, samostalnoj Hrvatskoj čija je vladajuća elita opstajala na vlasti zagovarajući ideologiju posebnosti nacionalnog identiteta, i morao biti izbačen („očišćen“), a da ga je potom Srbija progutala i zaboravila. Ova grupa (od četvrt miliona izbeglica) u Srbiji nikada nije postala jasno prepoznatljiv, politički ili socijalni faktor sa formulisanim stavovima kojima brani svoje interese¹².

čl. 142 KZJ), taj zločin ne bi zastarevao, pa je ispalo da je naša inicijativa zapravo neka vrsta kompromisa umesto insistiranje na tom aktu kao ratnom zločinu (zatim postavljanja pitanja s kim je Srbija bila u ratu, pa onda pitanja nadoknada štete Hrvatskoj i BiH, itd.).

¹¹ Zapravo „postvijetnamskog sindroma“; termin se prvi put pojavio u *New York Timesu* 1971. godine, sličnim povodom – nakon pogibije narednika Johnsona, koji je odlikovan zbog izuzetnih zasluga u Vijetnamu a poginuo je u toku oružane pljačke prodavnice u Detroitu. To je bio jedan od događaja koji su inicirali snažan politički zamah koji je vodio otvaranju preko 200 centara finansiranih, ali nezavisnih od VA (“Veterans Administration”) (Shatan, 1997).

¹² Interesantno je da su baš prvaci bivšeg režima prednjačili u doživljaju da su izbegli iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine opasni; tako su optuživali upravo izbeglice za proteste u toku zime 1996/1997, a

Integracija je za većinu značila odustajanje od prošlosti i „starog“ identiteta, a repatrijacija nije bila moguća kako zbog toga što su je onemogućavale hrvatske vlasti tako i zbog jakog osećanja nesigurnosti. U Srbiji još uvek, dakle više od četrnaest godina, funkcionišu kampovi za izbeglice, smešteni u objektima koji se obično nalaze podalje od naseljenih mesta, a izbeglička pitanja se godinama potpuno zanemaruju ili zloupotrebljavaju, u zavisnosti od dnevnih potreba. Nadalje, i pored nekih pokušaja, u zemlji ne postoje specijalizovane službe za lečenje i rehabilitaciju poremećaja vezanih za stres, a brojni programi edukacije nikad nisu rezultovali sistematskim promenama u obrazovnim programima na fakultetima i školama. Dosad nije sprovedeno sistematsko epidemiološko istraživanje prevalencije mentalnih poremećaja, iako rezultati preliminarnih istraživanja na izolovanim grupama govore o veoma visokim stopama prevalencije (Tenjović i sar. 2001; Tenjović i sar. 2004; Jović i sar. 2005; Lecic-Tosevski i Draganic-Gajic, 2004).

„Proždrani“ su i oni koji su učestvovali u drami: pitanje vojnika i policajaca iz Srbije koji su učestvovali na ratištima u Hrvatskoj i Bosni potpuno je izostalo u javnosti. Zvanični stav glasi da Srbija nije učestvovala u ratu, i da su „preko Drine“ odlazili samo dobrovoljci. U Hrvatskoj Srbe koji su učestvovali u ratnim akcijama u sklopu Vojske Republike Srpske Krajine smatraju pobunjenicima i teroristima, odričući im legitimitet vojnika. Na početku sukoba aktivni vojnici na službi u JNA su imali priznato „učešće u ratu“, a posle toga su bili registrovani kao dobrovoljci u jedinicama Vojske Republike Srpske ili Vojske Republike Srpske Krajine, ali su prisilno mobilisanim izbeglicama oduzimana dokumenta pre slanja na ratišta, kako bi u slučaju pogibije ili zarobljavanja njihov identitet do kraja ostao skriven.

U međuvremenu, godinama nakon završetka rata zapravo ništa nije „završeno“, nije obavljena nikakva vrsta samorefleksije na nacionalnom nivou, nikakvo preispitivanje pozicije nacije nakon svih krvavih obračuna, zločina, strašnih poraza i poniženja, gotovo nikakav, čak ni simboličan korak ka pomirenju sa drugim narodima s kojima smo ratovali. U psihološkom smislu samo je pojačana barijera između onih koji su učestvovali i onih koji su posmatrali, „posmatrača“. Zovem ih ovako potaknut opisima velikog korpusa činovnika, administrativaca ili običnih civila koji su radili u nacističkim logorima (ili oko njih), i koji su u toku Holokausta bili ravnodušni prema patnjama logoraša, mada oni sami nikad nisu počinili nikakve direktne zločine. Svi smo mi mogli posmatrati slike „osvajanja/oslobađanja“ Vukovara (bombardovanje ovog gradića je potrajalo nešto

prema jednom izveštaju, Milošević ih je smatrao „političkom neugodnošću i ekonomskim albatrosima“, aludirajući na proždrljivost (Milka Ljubičić: *Oluja, deset godina kasnije - pitanja koja čekaju odgovor: Stradanje u ime "vožda i oca domovine"*, Danas, 05. 08. 2005). Treba se setiti da je početkom devedesetih velika ratna kampanja pokrenuta upravo radi zaštite njihovih interesa. Neću zalaziti dalje u procenu političkih stavova pojedinih grupa u Srbiji.

duže od NATO bombardovanja 1999), ili bombardovanja Dubrovnika, svi smo mogli da znamo za Srebrenicu ili mnoge zločine pre tog – ali su u javnosti (oni od zvaničnika koji su javno govorili) svi bili iznenađeni nakon emitovanja snimaka egzekucije bosanskih dečaka od strane grupe koja se nazivala „Škorpioni“. Svi smo znali i za ubijanja srpskih civila u Osijeku, Vukovaru, Splitu, Gospiću i drugim mestima, ali je hrvatska javnost bila šokirana kada je to pitanje isplivalo, s petnaest godina kašnjenja, kroz ispovest čoveka koji je po nalogu ubijao srpske civile u trenutku kad je imao samo šesnaest godina. Iskreno se nadam da će ubrzo u javnost izaći i zločini nad Srbima i „nemuslimanima“ u opkoljenom Sarajevu, zločini o kojima znam direktno iz priča mojih pacijenata koji su ih preživeli. Kada govorim o „posmatračima“, govorim ne samo o svima nama koji smo znali za te zločine, nego o onima (ili o onim delovima nas) koji su ih duboko u sebi zapravo opravdavali, stajući na stranu nacionalnog plana, ili „nacionalnog interesa“, ili ma koje druge racionalizacije koju su nudili mediji. To je ona velika grupa ljudi (u svim zaraćenim zemljama) koja nije činila zločine, ili nije direktno učestvovala u ratu, ali se identifikovala s vođama i rešenjima, i uspevala da omrzne svoje dojučerašnje komšije jer je našla libidinoznu vezu s takvim projektom, obezbedila sebi sigurnu psihološku poziciju pripadanja, mir među pocepanim predstavama i poštedela se mučnog promišljanja ratnog besmisla. To je sada velika grupa ljudi koja je i dalje u sivoj zoni, u području u kojem je rat naizgled završen te o njemu nema mnogo smisla govoriti, i koja će lako preći na drugu formu ideologije ukoliko ona nudi distanciranje od preispitivanja zločina učinjenih u ratu. Tu grupu „posmatrača“ odvajam od mnogo manje – ali ipak žive – grupe osoba, individua, koja je uspela da se odupre grupnim stereotipima i zavodljivosti paranoidne retorike, koja intimno nije pristala na dehumanizaciju drugih nacija, ili koja je u najmanju ruku svesna da je rat bio, da je to činjenica koja se više ne može promeniti, ali koja je zauvek izmenila naše živote. Druga grupa, čini mi se, ima mnogo veću šansu da ožali svoje gubitke i nastavi život integrišući destruktivnost ratnog iskustva u neku novu formu smisla.

Ali tako rat ostaje još živ, jer je otcepljen i „deponovan“ u druge – one koji su „učestvovali“, i koje je „zadesila ta nesreća“. Pitanje jasne delineacije između učesnika i posmatrača postaje vruće psihološko pitanje jer jasna granica obezbeđuje distancu i bezbedno poricanje vlastitih hostilnih i nacionalističkih agresivnih osećanja (između ostalih), ali i osećanja frustracije, osujećenosti, ozlojeđenosti i besa zbog poraza grandioznih nacionalističkih vizija. Nepodnošljiva osećanja moraju da se odseku i izmeste. Rat se desio van Srbije, baš kao što izgleda da se desio samo onome ko je bio u zoni ratnih dejstava; potpuno se negira činjenica da se rat desio *svima nama*. Tako ona grupa koja sadrži referencu vezanu za rat mora da se drži na dovoljno velikoj psihološkoj distanci, a ukoliko se uopšte pojavi u javnosti, pojavi se u obliku „opasnog pojedinca“, ratnika izludelog od rata, koji može da uništi (ubije) nekontaminirane mirne građane.

Ipak nije samo hostilni i agresivni nacionalistički bes izbačen u tu grupu ljudi; ovakve eksternalizacije nam omogućavaju da održimo ljubav prema sebi („*self love*“) i preostale socijalne veze¹³, ali služe i kao krajnja odbrana od depresivnih osećanja¹⁴. U njima je sve ono što je kontamirano ratom, ono što ne podnosimo u sebi ili što ne možemo da prebolimo i ožalimo: desetak godina siromaštva, straha, egzistencijalne nesigurnosti, izuzetne bede i poniženja, a sve je to kulminiralo u osećanjima potpune bespomoćnosti u toku NATO bombardovanja, kada smo mogli samo da slušamo avione i eksplozije, i vidimo razorene zgrade i ubijene ljude. Ako bi se narušila granica između grupe koja je „učestvovala“ i grupe koja je posmatrala (kao što mislim da se – na trenutak – desilo i u toku opisane diskusije), zaista bi se postavilo pitanje „ko sve nije traumatizovan?“. Celokupni paket osećanja vezanih za rat i političku i ekonomsku nesigurnost vratiće nam se u lice, uvek i iznova s jakim osećanjem nemogućnosti da razumemo preživljeno i zauvek ostavimo patnju po strani kako bismo nastavili sa životom. Ali zato ratne priče i ostavljaju snažno osećanje (psihološke) „naruženosti“, dubokih psiholoških ožiljaka koji nisu zaceleli, ili koji ne mogu da zacele.

PREŽIVLJAVANJE KRIVICE

Dodatna značajna karakteristika koju je moguće uočiti kod prisilno mobilisanih izbeglica, a koja mi se čini presudnom za njihovo određenje kao grupe koja je pogodna za „deponovanje“ pomenutih nesvesnih sadržaja, jeste njihovo *lično* osećanje krivice. Mnogo puta se u kontaktima sa ovim ljudima potvrdilo da je njima samima najteže padalo to što su ih nazivali „izdajicama“ ili „dezerterima“ i optuživali za „propast države“. Ova osećanja su bila jednako uznemiravajuća i za osobe koje pre toga ni na koji način nisu učestvovala u ratu, i za one vojnike koji su bili na frontu četiri godine a zatim izbegli u Srbiju. U razgovorima je tema „bežanja“ ili napuštanja rodnog mesta nešto što se veoma retko dobija u spontanim asocijacijama. Ali snovi govore drugačije, i često se, kod osoba koje ih saopštavaju, mogu dobiti sadržaji vezani za kuću ili mesto koje je u realnosti napušteno ili spaljeno, teme vezane za odgovornost prema porodici ili vojnicima iz jedinice, repetitivni snovi o ubijenima ili umrlima, ili ljudima koji su prolazili kroz ista iskustva u logorima. Istovremeno se nailazi na materijal o učešću u borbama,

¹³ „Ljubav prema *selfu* i socijalne veze bile su zaštićene eksternalizacijom onoga što je prezreno u *selfu* i objektima, u tuđe grupe i žrtvene jarce“ (Blum, 1986).

¹⁴ U studiji o antisemitizmu, koja je urađena neposredno posle Drugog svetskog rata, Ackerman i Jahoda (Ackerman and Jahoda, 1948) pokazali su da je antisemitizam (jedino) u negativnoj korelaciji sa depresivnim osećanjima i dubokim osećanjima samooptuživanja: „postojanje antisemitskih reakcija pretpostavlja tendenciju da se okrivljuje spoljašnji svet pre nego nečiji *self*; i dinamski, takva tendencija je u kontradikciji sa otvoreno samodestruktivnim trendom u genuinoj depresiji. Kada je fokus mržnje okrenut protiv *selfa*, osnova za eksternalizaciju agresije u antisemitizam više ne postoji.”

koji je skoro uvek predmet izbegavanja (kasnije ću se vratiti na malo detaljniji opis). Na ovom mestu ne mogu dati sistematičan pregled karakterističnog materijala, ali mogu da kažem da je u posttraumatskom prilagođavanju velikog broja ovih ljudi osećanje krivice ono što značajno determiniše celokupnu dinamiku. To osećanje krivice mi se čini presudnim za razumevanje pitanja zašto su mnogi od tih ljudi na gotovo nerazumljiv način pristali na poniženja kakvima su bili izloženi prilikom prisilne mobilizacije (ne gubim iz vida niti umanjujem stvarnu opasnost kroz koju su prolazili), ili tačnije, za razumevanje načina na koji većina njih govori o tim iskustvima – a koji je najčešće obojen praznim tonom fatalističkog prihvatanja. Mislim da ovo osećanje krivice objašnjava zašto je tako mali broj tih osoba izrazio javno negodovanje zbog zloupotrebe njihovih prava, mali broj i dalje traži nekakvo priznavanje odštete (prema našim procenama, to je još uvek jednocifren procenat) ili uopšte želi da javno govori o tome.

Osećanje krivice je, po mnogim autorima, neizostavni deo dinamike osobe koja je prošla traumatsko iskustvo. Ova činjenica je s vremenom dobijala različita značenja. Prvim opisom dijagnostičkih kriterijuma za kliničku sliku PTSP-a bilo je obuhvaćeno i osećanje krivice, i to u svoja dva oblika: krivica zbog učinjenog i krivica zbog preživljavanja (American Psychiatric Association, 1980), ali je ovaj kriterijum izbačen u sledećem izdanju klasifikacije (American Psychiatric Association, 1987). Odbrane od osećanja krivice su veoma snažne, i nije neobično da preživeli negiraju krivicu u svojim iskazima, intervjuima ili u testovima za samoprocenu. Ali rad na osećanjima krivice čini okosnicu psihoterapijskog rada i osnovni marker bilo kakvog napretka u terapiji.

Proces integracije traumatskog iskustva predstavlja kompleksan proces tugovanja. Drugačije rečeno, tugovanje je kompleksan psihološki mehanizam kojim se, od početka života, napuštaju stare relacije, veze i obrasci i usvajaju i razvijaju određene nove, sofisticiranije psihološke strukture neophodne za normalno funkcionisanje. Ili, kako je rekao Grinberg: „Življenje podrazumeva prolaženje kroz niz iskustava žaljenja” (Grinberg, 1992). Oštećenje u razvoju nastaje kad dođe do zastoja normalnog procesa tugovanja, najčešće onda kada se odbrambeni mehanizmi koji, paradoksalno, služe da umanje anksioznost, postave kao ometajući faktor u integraciji novog iskustva. U patološkim organizacijama ličnosti ovi mehanizmi su cepanje (“*splitting*”), poricanje (“*denial*”) i projekтивna identifikacija, usmereni na izbegavanje nepodnošljivog osećanja krivice (Steiner, 1990). U etiopatogenezi poremećaja vezanih za stres najviše se govorilo o disocijaciji (traumatskih) delova ličnosti, tj. traumatskog iskustva, koja onemogućava integraciju tog iskustva i adekvatan proces tugovanja. Prema mom ličnom shvatanju, ova dva procesa su u osnovi veoma bliska, i u stalnom preplitanju, pošto i u posttraumatskoj patologiji odlučujuću funkciju ima persekutorno osećanje krivice.

Ipak, postoji određena specifičnost u kvalitetu krivice kod traumatizovanih osoba. Često nam se ona ukazuje kroz negaciju (“Samo nemojte da mislite da se

osećam krivim...”), ali ne mali broj ratnika je došao sa svesnim osećanjem krivice i govorio o njemu vrlo jasno. Ali i u tim slučajevima, i kada krivica naizgled potpuno izostaje pa se javlja tek u sporednim sadržajima, nije posredi depresivna krivica u pravom smislu te reči, sa samooptuživanjem, apatijom, žaljenjem, nedostatkom volje i fizičkom slabošću, osećanjima bespomoćnosti ili očaja. Ta krivica dolazi u persekutornom obliku, najčešće u formi eksternalizovanih hostilnih objekata koji se moraju čuvati na distanci, ili u obliku konkretnog traumatskog ponovnog odigravanja (*“re-enactment”*) u kome ne postoji osećanje krivice nego realizacija konkretne kazne. Čini se, zapravo, da je defuzija nagona, kao jedan od presudnih posledica traumatskog iskustva, istovremeno praćena i regresijom unutrašnjih objekata koji formiraju super-ego i da trauma zapravo ostavlja osobu na milost ili nemilost krivici koja više nije psihološki sadržaj nego “čista kultura Tanatosa”.

Dalju diskusiju o ovoj temi ostavićemo za neku drugu priliku. Ovde sam želeo da naglasim značaj (nesvesnog) osećanja krivice kod osoba koje su preživele traumatsko iskustvo, ali i njihovu podložnost (ponovo nesvesnom) prihvatanju projektovanih sadržaja u formi ponovnog proživljavanja persekutorne krivice. Jednostavno rečeno: psihoza gomile koja od njih želi da napravi žrtvenog jarca doživljena je u unutrašnjem prostoru kao realizacija persekutornog osećanja krivice. Kao da je izivljavanje kojem su bili izloženi u logorima za “obuku” dočekano sa izvesnim fatalističkim priželjkivanjem...

HEROJI I DEZERTERI

Izgleda da su se u istoriji medicine retko kad rađale kontroverze poput one o traumatskoj neurozi ili, sada, PTSP-u. Pitanje stvarnog postojanja tegoba, eventualnih motiva u formi finansijske nadoknade ili psihološke dobiti, kao i lične odgovornosti u traumatskom iskustvu, javljalo se tokom decenija u stručnoj javnosti bez obzira na to da li su posredi bile žene žrtve seksualnog nasilja, ratnici-veterani, ili žrtve industrijskih, saobraćajnih ili drugih nesreća (McFarlane, 2000). Pitanje traumatske neuroze kod vojnika čini se posebno kompleksnim; nakon čitanja impozantne monografije Bena Shepharda o psihijatrijskim stavovima prema ratnicima i ratnoj neurozi u dvadesetom veku (Shephard, 2001), stiče se sumorna slika o modernim društvima u konfliktu sa samim sobom, vojnoj hijerarhiji (bilo koje vojske), koja ima jednostavne ciljeve i lekarima - psihijatrima i psihijatriji u službi sukobljenih interesa.

Od vojnika se očekuju hrabrost, nesebičnost i žrtvovanje. To su osobine koje su u svesti blisko povezane sa patriotizmom i ulogom muškarca u porodici i naciji. Istovremeno, to su osobine koje bi trebalo da govore o moralnosti i zrelosti pojedinca. Izostanak hrabrosti i želje za žrtvovanjem ukazuje na nedostatak ili pad moralnosti ili, kako je to u nekim vojskama u dvadesetom veku nazivano, »slabost volje«. Takav stav nije ograničen na pitanje vojne organizacije, on je duboko

ukorenjen u evropskoj tradiciji, pa i u istoriji filozofije nalazimo na elaboracije takvih ideja. Prema Descartesu, slobodna volja je znak božanskog u ljudskoj prirodi, i ljudska bića mogu biti hvaljena ili osuđivana na osnovu njihove upotrebe slobodne volje. Osobe su dobre samo ako postupaju na osnovu dobre volje za dobro drugih i takva velikodušnost je najveća vrlina. U Prvom svetskom ratu nemački vojni lekari su slučajeve ratnih neuroza (popularno zvanih "Kriegszitterer" ili "ratni drhtavac", zbog tremora koji je dominirao u kliničkoj slici) objašnjavali "nedostatkom volje", a lečenje je bilo usmereno ka "podizanju volje" i u osnovi se sastojalo od niza veoma iscrpljujućih telesnih vežbi koje su zapravo bile strašan oblik mučenja, pa su vojnici radije birali front. Drugačiji stav bio je da se proglase dezerterima¹⁵.

Opisujući "staru vojsku" Britanske kraljevine pre Prvog svetskog rata, Shephard podvlači da je čovek mogao biti "ili bolestan, ili zdrav, ili ranjen ili lud; muškarac koji nije ni bolestan ni ranjen ni lud a ipak ne želi da ide u borbu ili je nesposoban za borbu, svakako je kukavica, i treba ga ustreliti ukoliko je to neophodno" (Shephard, 2001). Ali postojao je još jedan izlaz. Tokom vremena su u ratovima ulazile u upotrebu različite dijagnoze koje su pokrivalo simptome onoga što će se kasnije zvati PTSP, ali su ukazivale na organska oštećenja – počevši od "razdražljivog srca" („irritable heart“), pa preko "šoka od granate" („shell-shock“)¹⁶.

Specifična vrsta nasilja organizovana je nad vojnicima i u medicinskim ustanovama. U toku Prvog svetskog rata razvija se interesovanje za terapiju "šokom" i "aktivnim metodama", a najpopularnija takva metoda je bila Kaufmannova. U osnovi to je bila aplikacija električne struje u dugim intervalima (2 do 5 min.), što je izazivalo veliki bol. Početni brzi uspesi naveli su na pogrešne zaključke, oporavak je bio dugotrajan, a postojali su i neželjeni efekti. Ipak, kako je vreme prolazilo, za "oporavak" su bile neophodne sve duže aplikacije struja većeg napona, što je na kraju dovelo i do nekoliko smrti. Ispitujući uslove u kojima je

¹⁵ Prema Shephardu, u Prvom svetskom ratu streljano je 306 vojnika Britanije i Komonvelta zbog dezerterstva, neposlušnosti i kukavičluka. Po završetku rata general Haig je tvrdio da su svi vojnici pregledani od strane medicinskog osoblja, i kad god je postojao medicinski nalaz, kazna nije izvršena. Tek devedesetih godina ovog veka porodice pobijenih organizovale su se i pokrenule javnu kampanju da se ti vojnici rehabilituju a porodicama isplati odšteta (što je premijer Blair odbio). Porodice objašnjavaju svoj zahtev pre svega time da je uzrok ponašanja zbog kojeg su ti vojnici streljani bio posledica "shell shocka", da oni nisu pregledani, a da i tamo gde je postojao medicinski nalaz, on nije bio ispoštovan. Treba napomenuti da su u istom periodu Nemci izvršili smrtnu kaznu nad 25 vojnika a Amerikanci ni na jednom.

¹⁶ Rečima Van der Kolka (van der Kolk i sar. 1996): «Pripisivanje organskog porekla traumatskim neurozama bilo je posebno važno kod ratnika. Takvo pripisivanje omogućavalo je časno rešenje za sve strane koje su mogle biti kompromitovane ljudima koji su pucali pod stresom: vojnik je zadržavao svoje samopoštovanje, lekar nije morao da dijagnostikuje nesposobnost ili dezerterstvo, a vojni autoriteti nisu morali da objašnjavaju psihološke slomove kod prethodno hrabrih vojnika, ili da se muče s problematičnim pitanjima kao što su kukavičluk, nizak moral jedinice, slabo vodstvo, ili samo značenje rata.»

došlo do takvih incidenata u vojsci Austrougarske monarhije, specijalna komisija tražila je i Freudovo mišljenje (uključeno u Standardnu ediciju pod naslovom "Memorandum o električnom lečenju ratnih neurotika" kao appendiks uvodnom članku o ratnim neurozama (Freud, 1919a)).

Međutim, takav pristup nije bio rezervisan samo za to vreme i mesto. Naša generacija je mogla da sluša o lečenju ratnih neuroza elektrošokovima i u našim psihijatrijskim bolnicama nakon Drugog svetskog rata, koje je bilo više usmereno na to da se pacijenti uplaše i da se tako spreče ispoljavanje simptoma u obliku kriza. Posttraumatska simptomatologija, s delimično specifičnim ispoljavanjem u obliku „kozaračke bolesti“, u Drugom svetskom ratu je zapažena u toku 1943. godine, i imala je „kontagiozan“ karakter; po završetku rata u stručnim krugovima se govorilo o hiljadama boraca sa istim simptomima. Čini se da su vojni lekari doživljavali tu pojavu sa izrazito negativnim predznakom, uglavnom kao „fingiranje“ i „imitaciju“ (Dojč, 1946). Josip Dojč, sanitetski major, odmah po završetku rata deli te pacijente, „na osnovu ... iskustva ... koje se proteže na skoro 2.000 lično posmatranih slučajeva“, na „neurotičare, imitatore i simulante“¹⁷, i zaključuje: „Kod sve tri grupe ne radi se o bolesti nego o pojavama koje se dadu suzbiti, ako oni istinski pokušaju da se vladaju disciplinirano i sakupe svoju duševnu energiju za suzbijanje ove pojave“, i predlaže „najenergičnije disciplinske i pedagoške mjere“ (Dojč, 1946). Nasuprot ovakvom stavu, psihoanalitičar Hugo Klajn daje mnogo kompleksniju sliku mladih partizanskih ratnika koje je posmatrao u, za to posebno izolovanom, centru u Kovicu (Klajn, 1995), i verovatno da je upravo ta kompleksnost prikaza vojske koja je zvana herojskom uzrokovala i odgađanje publikovanja ove monografije za nekih deset godina (Trebješanin, 1995)¹⁸. Vojni psihijatri su po završetku poslednjih ratova mogli da kažu da im je Klajnov razumevanje ratne neuroze znatno pomoglo (Špirić i Čabarkapa, 2002).

¹⁷ Pridodaje im zvučne latinske dijagnoze: *psychoneurosis convulsiva belli reactiva* (što je „grupa razmjerno... brojačno mala“, a čine je „psihopati i histeričari“), *psychoneurosis convulsiva belli imitatoria* (kod „mladih infantilnih i primitivnih“ osoba imitacija je nesvesna), i *psychoneurosis belli convulsiva simulatoria* (grupu čine osobe koje svesno simuliraju napad jer su uvidjeli da se time dade nešto postići“).

¹⁸ Kad se pažljivo pregleda Klajnova monografija, upadaju u oči dve činjenice značajne za ovaj tekst: a) opisani pacijenti su prošli kroz izuzetno stresogena iskustva (iz vrlo kratkih opisa 22 slučaja vidi se da je među njima čak pet begunaca iz nacističkih logora, najmanje petorici je pobijena cela porodica ili veliki deo porodice, čak deset ih je, i to najčešće višestruko, ranjavano), i b) eksplicitno naglašavanje osećanja krivice u opisu „detenzivnih napada“ kod četiri navedena pacijenta koji su učestvovali u streljanju neprijateljskih vojnika. Objašnjenje napada zasluhuje da se i ovde navede: u njima se „neurotičar a) brani od (nesvesnog) samooptuživanja, ističući da je neprijatelj zaslužio kaznu, jer je mučio njega, ubio njegove i sl.; b) zadovoljava svoju težnju za osvetom, izvršujući kaznu nad neprijateljem, streljajući, vešajući, koljući ga u napadu; c) kažnjava samog sebe putem identifikacije sa žrtvom, izvodeći na samom sebi sva mučenja, nanoseći sebi bolove i povrede, udarajući, ujedajući, grebući, kidajući sebe“ (Klajn, 1995) (kurziv autorov).

Vekovima je vojnik modelovan kao osoba bez identiteta, ili bi mu se u toku obuke nudio identitet zasnovan na potpunoj podređenosti jedinici. Foucaultovo objašnjenje (Foucault, 1997) uspeha Pruske vojske zasniva se na dekonstrukciji jednostavnih vojnih operacija koje su za cilj imale upravo poništenje bilo kakvog individualnog čina – što je i dalje sastavni deo obuke svake moderne vojske. Neki dodatni faktori mogu objasniti promenjenu ulogu vojnika – kao prvo, u poslednjim ratovima vojnici sve manje ratuju na granicama svojih država s jasno proklamovanim ciljevima odbrane, što je bila uobičajena karakteristika ratova još od „podržavljenja sukoba“ krajem srednjeg veka (Foucault, 1995). Moć, ratne ustanove i ratne institucije su se tada centralizovale, pomerene su pod nadležnost državnih uprava a ratovi su počeli da se vode na granicama modernih država. Ovo je dovelo i do jedne važne diferencijacije u procesu proizvodnje profesionalne vojske - na ratnike i civile, tj. osobe koje su spremne za ratna dejstva, koje uče da ubijaju i osobe od kojih se očekuje upravo suprotno, ne samo da ne budu ratnici, nego da vlastitu agresiju potpuno podrede zahtevima socijalnih odnosa. U poslednjih nekoliko decenija ovaj proces kao da pokazuje regresivne tendencije – granice ratnih dejstava ne postoje, kao što pokazuje „rat protiv terorizma“. I dalje je važno pravno (ali i psihološko) pitanje kako definisati ulogu i legitimitet ljudi koji su se borili u ratu; u svakom sukobu je posebno važno kako napraviti – neophodno vrlo čvrstu – granicu između „ratnika“ i „civila“ (Watkin, 2005).

Analizirajući ovako suprotstavljene stavove, mogli bismo reći da se konflikt nalazi u središtu određenja interesa: stara ideologija podređenosti interesa pojedinca državi dramatično je izmenjena u toku dvadesetog veka, koji je – kroz sve krvave konflikte – ipak svedočio o rađanju individue i elaboraciji etike koja štiti individualna prava. Sada se države u ratu suočavaju sa unutrašnjim konfliktom koji nije lako razrešiti, pogotovo kada ne postoji jasno definisana ugroženost nacionalnih interesa (Abrams, 2000). Vojnici se i dalje podvrgavaju obuci čiji je cilj njihova depersonalizacija i dehumanizacija neprijatelja, što razvija njihovu sposobnost da ubijaju. Ostaje jedno zastrašujuće pitanje koje se tiče trenutka kada se vojne strukture ili naoružani pojedinci odvoje od političkog konteksta rata i počnu sa izvršavanjem besmislenih zločina, trenutka kada se svesno, sistematski, promišljeno čine zločini nad drugim ljudskim bićima, sa inventivnošću koja uvek prevazilazi i najmorbidniju maštu. Čini se da u tome postoji izvesna „granica tela“, psihološka barijera u kojoj telo onog drugog prestane da bude humani objekat¹⁹, nešto što može da podseća na duboko usađenu barijeru ili tabu protiv ubistva

¹⁹ U prethodno urađenoj analizi vrsta mučenja koje su preživeli klijenti Centra za rehabilitaciju žrtava torture (Jovic and Opacic, 2004) dobili smo dva distinktivna faktora: „Svi navedeni oblici mučenja iz prvog faktora kao da još uvek pripadaju području u kojem se žrtva prepoznaje kao "drugi", kao druga živa osoba, dok se mučenje opisano u stavkama drugog faktora može pripisati tretiranju tela drugog kao objekta nad kojim je postignuta potpuna i bezobzirna kontrola. Mučenje tada može da predstavlja i trijumf nad telom (i nad barijerom zabrane povređivanja drugih), nakon koga je i samo ubistvo žrtve ne samo moguće nego i lako.

drugog. U svakom slučaju, ono što ostaje kao posledica rata jesu veterani kao simbol antiteze uređenom društvu, koje se zasniva na zabrani nasilja i poništenja prava drugih. Oni tako (sa svojom „ratnom neurozom“) predstavljaju persekutorne depozite koje društvo mora da inkapsulira, ogradi, izoluje – ili kontroliše terapijskim sredstvima.

SIMULANTI ILI BOLESNICI?

Povezivanje psiholoških simptoma sa zahtevom za kompenzacijom učinjene štete veoma često navodi na pomisao da je reč o simulaciji radi pribavljanja dobiti. Priča o traumatskoj neurozi zapravo počinje s raspravom o „železničkoj kičmi“ (*“railway spine”*) – bolovima u leđima koji su nastajali nakon železničkih nesreća. Osobe kod kojih su se razvijale ovakve smetnje tužile su železničke kompanije (i dobijale velike odštete), advokati su imali pune ruke posla (Hacking, 1995), a lekari su zauzimali suprotne pozicije u toj debati.

Godine 1867. engleski hirurg John Eric Erichsen objašnjava te simptome upalnim procesima u kičmenoj moždini (hroničnim mijelomeningitisom) (Weisæth i Eitinger, 1991), i razlikuje ih od histerije, dijagnoze koja je u to doba bila rezervisana za žene. Na psihološko poreklo simptoma prvi je skrenuo pažnju Herbert Page, takode engleski hirurg (Ellenberger, 1970). On je kod ovih pacijenata našao hemianesteziju, koja se u tom periodu smatrala patognomoničnom za histeriju, i njegovo objašnjenje, po kojem se taj poremećaj ne razlikuje od klasične histerije, smatralo se važećim u Velikoj Britaniji i SAD. U Nemačkoj su se Robert Thomsen i Hermann Oppenheim suprotstavili mišljenju da je hemianestezija dokaz histeričnog porekla, i pokazali da je u slučajevima «železničke kičme» hemianestezija mnogo teža, depresija dublja, a odgovor na terapiju veoma slab. Neorganske slučajeve opisali su kao "traumatsku neurozu", što je bila prva upotreba tog termina. Ovoj raspravi priključuje se i Charcot, u to doba najuticajni evropski neurolog, negirajući postojanje traumatske neuroze, tačnije – uvodeći pojam traumatske histerije. On je dokazao da se hipnozom mogu izazvati paralize koje su identične s traumatskim paralizama, što je dovelo do toga da se u francuskoj psihijatriji počnu razlikovati *klasična histerija* (u čijoj etiologiji dominantnu ulogu ima hereditet) i *traumatska histerija* (u kojoj hereditet ima malu ulogu ili je uopšte nema).

Dakle, ovu kratku priču valjalo je ispričati zato što je ona i danas paradigmatična za percepciju „traumatske neuroze“ u javnosti, pošto ovaj konceptualni rasep prati doživljaj traumatizovane osobe: ili je poremećaj „stvaran“ (fizički, fiziološki, s jasnim telesnim – organskim korelatima), ili je „histerija“ i „simulacija“ – jer su ova dva termina nekako sudbonosno stopljena. Zapravo su tek psihoanalitička objašnjenja koja su pratila Prvi svetski rat pomogla

da se bolje razume priroda tog poremećaja²⁰. U članku posvećenom ratnim neurozama, Abraham dodiruje i pitanje kompenzacije (Abraham, 1955). Prikazujući slučaj osobe koja je zahtevala astronomske sume novca kao nadoknadu za povredu, on ukazuje na duboko nesvesno značenje koje pitanje kompenzacije ima za preživelog: „*The pension compensates merely for the reduction in earning capacity which can be objectively assessed, and not for that which is far more important in the eyes of the patient, his impoverishment in object love, for which he cannot be adequately compensated*“.

Poslednjih godina posvećeno je mnogo pažnje razumevanju pitanja težine simptoma, agravacije i simulacije kod veterana, i njihove veze s pitanjima kompenzacije (Smith i Frueh, 1996; Arbisi i sar. 2004; Constans i sar. 2004). Jedan od relevantnih podataka je da je od 1980. godine preko 200.000 američkih veterana tražilo benefite na osnovu onesposobljenosti, a da je najčešće upravo PTSP onaj psihijatrijski poremećaj na osnovu koga se ti benefiti zahtevaju (Arbisi i sar. 2004). Pitanje: „Kako je moguće da toliko ljudi bude traumatizovano?“ odslikava činjenicu da veliki broj osoba ukazuje na mogućnost da se svesno simuliraju psihološke posledice traumatskih iskustava kako bi se obezbedila novčana nadoknada. Ali kada govorimo o američkim veteranima, treba imati u vidu i jednu drugu vrstu statistike: prema (koliko znamo) najbolje dizajniranoj epidemiološkoj studiji psiholoških posledica rata, Nacionalnoj studiji ponovnog prilagođavanja vijetnamskih veterana (*National Vietnam Veterans Readjustment Study*), broj veterana koji su oboleli od PTSP-a u nekom periodu posle rata bio je ogroman²¹. Zapravo, činjenica je da veliki broj ljudi izloženih ratovima kasnije pokazuje neku vrstu psiholoških problema. Taj nalaz je ponovljen i kod nas, u

²⁰ Neposredno nakon rata, kada su bili u mogućnosti da se sretnu posle nekoliko godina, psihoanalitičari su se okupili na Petom međunarodnom psihoanalitičkom kongresu, koji je održan 28-29. septembra 1918. u Budimpešti. Na tom kongresu održan je i simpozijum pod naslovom «Psihoanaliza i ratne neuroze», koji su otvorila tri rada, Sándora Ferenczija, Karla Abrahama i Ernsta Simmela. Ta tri rada, zajedno s radom Ernesta Jonesa na istu temu, koji je nešto ranije (u aprilu 1918) prikazan u Londonu pred Kraljevskim medicinskim udruženjem (Royal Society of Medicine), zajedno su objavljeni godinu dana kasnije u publikaciji koja je trebalo da bude prva u novoosnovanoj ediciji «Međunarodna psihoanalitička biblioteka» («*Internationale Psychoanalytische Bibliothek*»), s Freudovim predgovorom, koji je uvršćen u Standardnu ediciju (Freud, 1919b). Jedan od zaključaka simpozijuma je dogovor da se otvare centri za tretman ratnih neuroza, ali su taj plan prekinuli revolucija i kraj rata.

²¹ U istraživanje nije uključena samo ciljna grupa (veterani koji su učestvovali u ratu u Vijetnamu, tzv. *theater veterans*), već i dve kontrolne grupe: vojnici koji su bili angažovani u vojsci u periodu rata ali nisu direktno učestvovali u njemu (*era veterans*) i civili. Istraživanje je pokazalo da 15,2% američkih vojnika koji su učestvovali u ratu u Vijetnamu ima PTSP u trenutku ispitivanja, što čini oko 480.000 slučajeva od ukupno 3,14 miliona muškaraca koji su učestvovali u ratu. Životna stopa je dvostruko viša: 30,9% svih muškaraca. Ovaj procenat je mnogo veći kada je ispitivana grupa vojnika izloženih visokom stresu u ratnoj zoni (35,8% trenutna stopa prevalencije PTSP-a). Veći rizik od obolevanja bio je direktno povezan s višim nivoom izloženosti ratnim dejstvima, čime je delimično objašnjena i značajna razlika u stopi PTSP-a između belaca (13,7%), crnaca (20,6%) i Hispanoamerikanaca (27,9%).

istraživanju koje je istovremeno rađeno u Hrvatskoj, BiH i Srbiji, na izbeglicama, povratnicima i domicilnom stanovništvu, na ukupno 1.500 ispitanika (Jović i sar. 2005). Sve tri grupe, u sve tri zemlje su na instrumentima za samoprocenu pokazivale slične vrednosti simptoma poremećaja vezanih za stres: nešto kompleksnijom statističkom metodom mogli smo utvrditi da 35,7% izbeglica, 35,3% povratnika i 27,4% domicilnog stanovništva pokazuje vrednosti na Skali uticaja događaja ("Impact of Event Scale" – IES) koje odgovaraju postojanju poremećaja vezanog za stres u datom trenutku. Ovi ogromni procenti su upoređeni s rezultatima odgovora istih ispitanika na jednostavna pitanja kao što je "Da li sada uzimate lekove za smirenje?"²², i dobili smo slične procene: 29,2% za povratnike, 29,8% za izbeglice i 27,0% za domicilno stanovništvo. Treba napomenuti da je ova anketa sprovedena van bilo kakvog konteksta koji bi mogao ispitanicima dati povoda da dožive spoljašnje incentive ukoliko bi agravirali tegobe. Kako god zaključivali o ovim podacima, svakako možemo reći da govorimo o posledicama veoma brutalnog rata koji je obuhvatio vrlo široke slojeve stanovništva, i da će se te posledice osećati decenijama. Da li je onda pitanje "Otkud toliko traumatizovanih?" ponovo pokušaj da se ne vidi "stvarna cena političkih projekata devedestih godina" (Jović i sar. 2005)?

U našem slučaju previda se nešto drugo: naši klijenti **ne traže** odštetu na osnovu psihijatrijskih dijagnoza ili potvrde da su im nanesena fizička ili telesna patnja, nego traže odštetu za protivpravno lišavanje slobode, upućivanje u jedinice van teritorije Republike Srbije, i to u periodu kad su imali međunarodno priznati status izbeglice. Njihov susret s psihijatrom bio je samo deo redovne procedure, a ono što smo mogli da vidimo, najčešće je jako odudaralo od predstave o vojniku koji agravira ili simulira svoje tegobe²³.

²² "Do you take tranquilizers now?"

²³ U periodu od deset meseci pregledao sam 22 od ukupno 150 prisilno mobilisanih izbeglica koji su u CRŽT došli u periodu od nešto više od godinu dana. Većina klijenata koje sam video nisu spontano govorili o simptomima; razgovarali su s psihijatrom, ali kako sam već rekao, ne na sopstveni zahtev, već su to shvatali kao obavezu u sastavu redovne procedure. Četiri klijenta nisu pokazivala nikakve simptome poremećaja, a još sedam je govorilo o tegobama koje su u međuvremenu minule. Te tegobe su tipično odgovarale simptomima PTSP-a, a klijenti su ih uvek raportirali kao "snove" ili "slike"; naknadnim ispitivanjem se dobijala kompletna slika praćena simptomima izbegavanja i povišene razdražljivosti. Ipak, još uvek je veliki broj pokazivao simptome PTSP-a u trenutku ispitivanja. Skoro tipično, oni bi negirali "tegobe", ali kada bih postavljao direktnija pitanja, počeli bi da se ukazuju obrisi posttraumatskih reakcija. Treba imati u vidu da je određen broj ovih ljudi proveo dosta vremena na ratištu, s različitim stepenom traumatizacije. Frontovi u Hrvatskoj su do "Bljeska" i "Oluje" bili mirni jedan duži period, ali možemo reći da su neki od naših klijenata učestvovali u direktnim borbama. O tome veoma teško govore, s jedne strane na sličan način izbegavaju tu temu, ali s druge strane stekao sam utisak da je iskustvo prisilne mobilizacije i zarobljavanja na neki način potpuno zasenilo iskustvo brobe, kao da je "to što se događalo tamo" bilo očekivano i podnošljivo, dok je "ovo ovde" bilo i neočekivano i posebno povređujuće. U ovom trenutku nemoguće je detaljnije obrazložiti kompleksne interakcije različitih traumatskih iskustava. O vrstama mučenja kroz koje su ti ljudi prošli u logorima za "obuku" govoriće se u drugom delu ove publikacije. Ali ono što ovde treba izdvojiti

NADOKNADA ILI PRIZNANJE?

Pokretanje pitanja kompenzacije žrtvama prisilne mobilizacije pokreće mnogo drugih pitanja, političke, socijalne i moralne prirode u posttraumatskoj sredini poput naše, u kojoj postoji ovakva vrsta poricanja. Procesi kompenzacije žrtvama Holokausta su započeli mnogo vremena posle Drugog svetskog rata. Važan psihološki faktor bio je to što su same žrtve vrlo nevoljno pričale o svojim iskustvima, i bilo je potrebno da druga ili čak treća generacija pokrene pitanje Holokausta i reparacije²⁴. Pitanje kompenzacije se može posmatrati i kao socijalni pokret – kao u slučaju pitanja kompenzacije Afro-Amerikancima za period ropstva, ili američkim Japancima koji su bili internirani u koncentracionim logorima tokom Drugog svetskog rata; ali ta akcija zahteva određenje okvira („*framing*“), odnosno odluke KO je počinilac onoga što je loše, KO je žrtva, ŠTA je tačno loše učinjeno što treba da bude kompenzovano i šta su to željene reparacije (Howard-Hassmann, 2004).

Kompenzacija nije novac. To je reparacija za načinjenu štetu, a međunarodno pravo poznaje različite vrste reparacije: „Nacionalni autoriteti ... treba da olakšavaju pristup različitim reparacijama, uključujući pravne, kompenzatorne, rehabilitativne, restitutivne, deklarativne, i komemorativne oblike“ (Dalton, 2003). Od oblika kompenzacije, ili količine novca, mnogo je važnija jasna odluka da žrtvama treba priznati da je nad njima počinjen zločin. To mi je jasno rekao jedan od klijenata, koji je u adolescentnim godinama uhapšen i odveden u Erdut, da bi sledećih deset godina prolazio kroz niz košmara i strahova, a sada pokazuje hroničnu sliku traumatizovane osobe, s nizom sekundarnih poremećaja i neuspešnim, pa i tragičnim porodičnim i profesionalnim životom. Kada smo dotakli pitanje kompenzacije, jasno je rekao: “Iskreno, to mi uopšte nije važno; ono što mi mnogo znači je da se *neko*, nakon svih ovih godina, uopšte setio toga šta su nam radili.” U psihološkom smislu važno je odrediti oblik i meru kompenzacije,

jeste činjenica da je, za razliku od borbe na prvoj liniji fronta, iskustvo logora za obuku bilo stvarno iskustvo torture, koje se razlikuje svojim specifičnostima od drugih stresora povezanih s ratom i koje podrazumeva potpunu bespomoćnost i niz psihičkih poniženja.

²⁴ Huber (Huber, 2002) ovako opisuje ono što zove „generacioni faktor“: „Nakon Drugog svetskog rata, preživeli Holokausta nisu bili spremni niti u poziciji da govore o svojoj sudbini. Ono su svesno i nesvesno izbegavali svoju prošlost; osim toga, bili su prezauzeti građenjem novih života, uglavnom u Izraelu ili u SAD. Još više: otkrića o koncentracionim logorima nisu odgovarala stvarnom užasu, i u SAD se pedesetih godina više brinulo o patnji antikomunističkih izbeglica nego o onima koji su preživeli Holokaust. Čak je i jevrejski establišment u SAD „zaboravio“ Holokaust, pošto je Zapadna Nemačka bila krucijalni saveznik u sukobu sa Sovjetskim Savezom. Bacati svetlo na prošlost nije imalo svrhe, samo je komplikovalo stvari. Tabu su narušili suđenje Eichmannu (1961-62) u Izraelu, koje je izazvalo javnu debatu o “Konačnom rešenju”, i “Procesi Aušvica” u Nemačkoj (1963-65). Lične priče preživelih Holokausta (Elie Wiesel, Primo Levi, Jean Amery) šezdesetih i sedamdesetih su predstavljale prve pokušaje da se Holokaust približi široj publici. Ipak su i počinio i žrtve uglavnom ostali nemi u odnosu na svoju prošlost. Tek je genuini razvoj u jevrejskim krugovima u SAD otvorio debatu.”

jer će u suprotnom biti nastavljen haos oko licitiranja vrednostima, biće obesmišljena ideja o reparaciji uopšte, a žrtve će ostati potencijalna meta za manipulaciju od strane raznih aktera (advokata, lekara) koji (već sada) nude obećanja i silni novac – i to naplaćuju.

Ali pre toga mora da postoji šira, jasnija politička volja da se ono što je učinjeno nazove pravim imenom, da se javnost odredi prema ovakvim zločinima, ili uopšte prema ratu koji se desio. Na socijalnom nivou pitanje “Ko je kriv?” nikad nije dobilo odgovor, i institucije kao da pokušavaju da ga ignorišu i nastave život nastojeći da negiraju stvarnost prošlosti. Ovo stvara socijalnu sredinu koja onemogućava suočavanje s ratom, i na individualnom planu onemogućava (i žrtvama i svim ostalima) proces integracije traumatskog iskustva kroz proces žaljenja. Individualni proces biće zarobljen u socijalnom okviru koji ga onemogućava, kao što, posegnimo za grubom analogijom, bolesna porodica ometa normalan razvoj deteta. Taj socijalni okvir treba da se zasniva pre svega (ali ne samo) na pravnim mehanizmima, koji bi mogli da obezbede ne samo nadoknadu štete žrtvama, nego i imenovanje i kažnjavanje krivaca. Institucije sistema, koje bi trebalo da štite narod od države, a ne državu od naroda (kako smo komentarisali po završetku okruglog stola), nemaju dovoljan stepen nezavisnosti niti slobode (i zrelosti) da sprovode “pravo”: dok se to ne desi, kroz dugotrajnu reformu svih institucija države, socijalno preispitivanje prošlosti i razvoj mehanizama za zaštitu slabih, ne preostaje nam ništa drugo nego da (raznim mehanizmima, pokretima, akcijama, projektima) tražimo “pravdu”.

Razlozi za to prevazilaze interese jedne grupe. „Zato što živimo u prvom periodu u istoriji u kojem postoji tako puna svest o okrutnosti i ubistvima kada se dese, naš odgovor je posebno važan. Možemo započeti sa uspostavljanjem tradicije da, u skladu sa svojim saznanjima, okvalifikujemo zločine kao nešto nepodnošljivo, i da uradimo sve što je potrebno da bismo ih iskorenili. Ili možemo da nastavimo tradiciju koja ih „fatalistički“ prihvata (Glover, 2001). U tom poslu ne može biti „učesnika“ i „posmatrača“.

LITERATURA

Abraham, K. (1955) *Psychoanalysis and the War Neuroses*. In: Hilda Abraham, (Ed.) *Clinical Papers and Essays on Psycho-analysis by Karl Abraham*, pp. 59-67. New York: Basic Books.

Abrams, E. (2000) *To Fight the Good Fight*. *The National Interest* 70-77.

Ackerman, N.W. and Jahoda, M. (1948) *The dynamic basis of anti-semitic attitudes*. *Psychoanal. Q.* 17, 240-260.

American Psychiatric Association (1980) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition (DSM-III)*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.

American Psychiatric Association (1987) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition, Revised (DSM-III-R)*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.

Arbisi, P.A., Murdoch, M., Fortier, L. and McNulty, J. (2004) *MMPI-2 Validity and Award of Service Connection for PTSD During the VA Compensation and Pension Evaluation*. *Psychological Services* 1, 56-67.

Blum, H.P. (1986) *On identification and its vicissitudes*. *Int. J. Psycho-Anal.* 67, 267-275.

Constans, J.I., McCloskey, M.S., Vasterling, J.J., Brailey, K. and Mathews, A. (2004) *Suppression of attentional bias in PTSD*. *Journal of abnormal psychology*. 113, 315-323.

Dalton, P. (2003) *Some perspectives on torture victims, reparation and mental recovery*. Retrieved from: <http://www.article2.org/mainfile.php/0106/63>; 2005.

Dojč, J. (1946) *O biti živčanih napadaja u ratu (ratna neuroza) [On essence of nervous attacks in war (war neurosis)]*. *Vojno-sanitetski pregled* 3, 117-119.

Ellenberger, H.F. (1970) *The discovery of the unconscious*. New York: Basic Books.

Eyerman, R. (2001) *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Foucault, M. (1995) Od svetlosti rata ka rođenju istorije. In: Savić, O., (Ed.) Evropski diskurs rata, pp. 23-55. Beograd: Časopis Beogradski krug.
- Foucault, M. (1997) Nadzirati i kažnjavati. Nastanak zatvora [Surveiller et punir. Naissance de la prison]. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Foucault, M. (2002) Nenormalni: Predavanja na Kolež de Fransu 1974-1975 [Les anormaux: Cours au Collège de France (1974-1975)]. Novi Sad: Svetovi.
- Freud, S. (1919a) Introduction to 'psycho-analysis and the war neuroses'. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 17. 204-215. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.
- Freud, S. (1919b) Introduction to 'psycho-analysis and the war neuroses'. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 17. 204-215. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.
- Freud, S. (1921) Group psychology and the analysis of the ego. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud edn, 18. 65-143. London: Hogarth Press and The Institute of Psychoanalysis, 1966.
- Glover, J. (2001) Humanity: A Moral History of the Twentieth Century. London: Pimlico.
- Grinberg, L. (1992) Guilt and Depression. London: Karnac Books.
- Hacking, I. (1995) Rewriting the Soul: Multiple Peronality and the Sciences of Memory. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Howard-Hassmann, R.E. (2004) Getting to Reparations: Japanese Americans and African Americans. *Social Forces* 83, 823-840.
- Huber, T. (2002) Holocaust Compensation Payments and the Global Search for Justice for Victims of Nazi Persecution. *The Australian Journal of Politics and History* 48, 85+.
- Jovic, V. and Opacic, G. (2004) Types of Torture. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience, pp. 153-169. Belgrade: International Aid Network.

Jović, V. (2005) Odnos ratnih stresora, kliničke slike poremećaja vezanih za stres i dimenzija ličnosti - Doktorska disertacija [Relation of war-related stressors, clinical picture of stress-related disorders and dimensions of personality - Dissertation]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet.

Jović, V. , Opačić, G., Špeh-Vujadinović, S., Vidaković, I. and Knežević, G. (2005) Refugees and mental health - implications for the process of repatriation and integration. In: Opačić, G., Vidaković, I. and Vujadinović, B., (Eds.) Living in post-war communities, pp. 147-179. Beograd: International Aid Network.

Klajn, H. (1995) Ratna neuroza Jugoslovena [War Neurosis of Yugoslavs]. Beograd: Tersit.

Lecic-Tosevski, D. and Draganic-Gajic, S. (2004) The Serbian Experience. In: Lopez-Ibor, J.J., Christodoulou, G., Maj, M., Sartorius, N. and Okasha, A., (Eds.) Disasters and Mental Health, pp. 247-255. John Wiley&Sons.

McFarlane, A.C. (2000) Traumatic stress in the 21st century. Aust N Z J Psychiatry 34, 896-902.

Shatan, C.F. (1997) Living in a Split Time Zone: Trauma and Therapy of Vietnam Combat Survivors. Mind and Human Interactions 8, 205-223.

Shephard, B. (2001) A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.

Smith, D.W. and Frueh, B.C. (1996) Compensation Seeking, Comorbidity, and Apparent Exaggeration of PTSD Symptoms Among Vietnam Combat Veterans. Psychological Assessment 8, 3-6.

Steiner, J. (1990) Pathological organizations as obstacles to mourning: The role of unbearable guilt. Int. J. Psycho-Anal. 71, 87-94.

Tenjović, L., Knežević, G., Opačić, G., Živanović, B., Vidaković, I., Vujadinović, B. and Maksimović, A. (2001) Internally displaced persons from the Prizren area of Kosovo: Living conditions, mental health and repatriation issues. Belgrade: International Aid Network.

Tenjović, L., Vidaković, I., Vujadinović, B., Knežević, G., Opačić, G. and Živanović, B. (2004) Internally displaced persons from the Prizren Area of Kosovo: awaiting the return. Belgrade: International Aid Network.

Traub-Werner, D. (1984) Towards a theory of prejudice. Int. R. Psycho-Anal. 11,

407-412.

Trebešanin, Ž. (1995) Klajnova analiza ratne neuroze [Klajn's analysis of war neurosis]. In: Klajn, H., (Ed.) Ratna neuroza Jugoslovena [War Neurosis of Yugoslavs], pp. 5-30. Beograd: Tersit.

van der Kolk, B.A., Weisaeth, L. and van der Hart, O. (1996) History of Trauma in Psychiatry. In: van der Kolk, B.A., McFarlane, A. and Weisaeth, L., (Eds.) Traumatic Stress - The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society, pp. 47-74. New York/London: The Guilford Press.

Volkan, V. (1999) The tree model: a comprehensive psychopolitical approach to unofficial diplomacy and the reduction of ethnic tension. *Mind and Human Interaction* 10, 142-206.

Volkan, V. (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

Volkan, V.D. (2002) Large-Group Identity: Border Psychology and Related Societal Processes. *Mind and Human Interaction* 13, 49-76.

Vučo, A. (2002) Beyond Bombs and Sanction. In: Varvin, S. and Štajner-Popović, T., (Eds.) *Upheaval: Psychoanalytical Perspectives on Trauma*, pp. 17-39. Belgrade: International Aid Network.

Watkin, K. (2005) *Warriors Without Rights? Combatants, Unprivileged Belligerents, and the Struggle Over Legitimacy*. The Occasional Papers Series edn, Harvard University: Program on Humanitarian Policy and Conflict Research.

Weisaeth, L. and Eitinger, L. (1991) Research on PTSD and other post-traumatic reactions: European literature. *PTSD Research Quarterly* 2 (2):1-8.

Špirić, Ž. and Čabarkapa, M. (2002) Pregled publikovanih radova i saopštenja na stručnim skupovima iz oblasti traumatskog stresa u vojnoj psihijatriji u periodu 1992-2002. godine [The review of published articles and reports presented in conferences on traumatic stress in military psychology (1992-2002)]. In: Preradović, M., Raičević, R. and Špirić, Ž., (Eds.) *70 godina Vojne psihijatrijske službe [70 years of Military psychiatric service]*, pp. 103-114. Beograd: Javno preduzeće PTT Srbija.